

Prof. Dr. A. J. Bindenga

Deelnames en consolidatie

(Het rapporteren over delen van eenheden)

I. Inleiding

Teneinde te demonstren dat het in de titel genoemde onderwerp bepaald geen eenvoudige zaak is, begin ik met enkele citaten uit de literatuur:

1. In het enkele maanden geleden verschenen boek over 'De nieuwe jaarverslaggeving', geschreven door Klaassen en Zevenboom, beiden toch deskundigen op dit gebied, zijn de volgende zinnen te lezen wanneer het gaat om de waardering van deelnemingen¹:
'Het betreft hier een *zeer moeilijke* materie. De wetgever merkt dan ook in de memorie van toelichting op dat niet mag worden verwacht dat deze materie in eenvoudig leesbare bepalingen geregeld kan worden.'
2. Collega mr. P. A. Wessel, die bij talloze gelegenheden over dit onderwerp lezingen heeft gehouden, erover heeft gepubliceerd en bij uitstek deskundig op dit gebied mag worden genoemd, schrijft in De Naamlooze Vennootschap van juni 1983²:
'... De ontwikkeling van de in het wetsontwerp voorkomende bepalingen die met het begrippenpaar dochter- en groepsmaatschappij te maken hebben en ook de commentaren - en dit geldt stellig voor de mijne - krijgen daardoor enigszins het karakter van een *openbare worsteling met de materie*.'
3. Het vraagstuk is zeker niet beperkt tot Nederland, want ook in het buitenland komt deze worsteling voor. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld ziet men de doeleinden van een geconsolideerde jaarrekening zeer beperkt, namelijk: het tonen van de mogelijke, uitkeerbare winst voor aandeelhouders. Zelfs met dit beperkte doel zijn er grote problemen. Op vele universiteiten en andere instituten waar studenten zich bekwaamen in verslaggevingsproblemen wordt het bekende boek van Eldon S. Hendriksen gebruikt waarin o.a. het volgende te lezen is³:
'The conventional classification of equities of consolidated enterprises fails to disclose the possible distribution of income to majority and minority stockholders.'
4. Tenslotte nog een recente uitspraak van de reeds eerdergenoemde collega Wessel uit een syllabus⁴:
'Na het ook dit keer weer niet eenvoudige betoog over de drie zusters in het jaarrekeningenrecht, heb ik behoefte aan een slotzin, die de zucht van verlichting van zowel de toehoorders als van de spreker onderstreept en tegelijkertijd toch optimisme voor de toekomst uitstraalt. Ik waag het daarom ditmaal te besluiten met 'We shall overcome'.'

Ik kan vorenstaande citaten nog met vele andere uitbreiden, maar mijn intentie is om mij bij voorbaat te verontschuldigen, wanneer ik naar het oordeel van de lezer niet helemaal uit de problematiek van mijn onderwerp kom. Ik heb geprobeerd mijn betoog te laten vooraf gaan door een beschouwing die van algemene aard is, op grond waarvan ik bepaalde regels kan bespreken. Ik ben van mening dat ik daardoor beter tussen die regels door kan kijken.

II. Deelname als deel van een economische eenheid of als belegging in aandelen

Zoals in het vervolg van mijn betoog nog zal blijken, werkt de wet in de hand (en soms doen de wetuitleggers er van harte aan mee), dat misverstanden ontstaan tussen allerlei begrippen die te maken hebben met deelnemingen. Zoals gezegd, wil ik mij daarom in eerste instantie volledig distantiëren van de wet en ingaan op een aantal aspecten van de presentatie van vermogen en resultaat die te maken hebben met deelnemingen. Ter vermijding van misverstand zal ik hierbij verder de term 'deelneming' niet meer gebruiken. Als ik in het vervolg van mijn betoog toch over 'deelnemingen' spreek, heb ik alleen het oog op de in de wet gebruikte terminologie, deelnemingen in zogenaamde *engere* zin. In ruime zin heb ik gekozen voor de term 'deelname', ook geen gelukkig woord, maar het wordt slechts gebruikt om er een 'deelnemend belang' mee aan te geven, nogmaals een deelneming in *ruime* zin. Als titel van dit artikel heb ik dan ook gekozen 'Deelnames en consolidatie'.

In de eerste plaats lijkt het mij onder de huidige omstandigheden een goed uitgangspunt om te stellen dat het doel van het opstellen van een jaarrekening, voor zover deze voor externe belanghebbenden als informatievoorziening dient, voornamelijk is het geven van inzicht in de financiële gevolgen van activiteiten van een bij elkaar behorend geheel van mensen en middelen. Dit geheel, in de bedrijfseconomie wel aangeduid als 'samenstel', wordt in de Angelsaksische landen wel 'reporting entity' of 'accounting entity' genoemd. Voor het formuleren van wetten, semi-wetten en overige regels voor de verslaggeving is het naar mijn oordeel van groot belang vast te stellen wat de aard is van een 'entity', of zoals ik zelf wel eens heb gesteld⁵ een 'organisatorische eenheid'. Door het formuleren van dit begrip kan het terrein van de verslaggeving worden begrensd. Ook de activiteiten waarover verslag moet worden uitgebracht, worden er door bepaald, terwijl ook vastgesteld kan worden welke zaken wél in de verslaggeving moeten worden opgenomen en welke niet. Voor de begrenzing van het 'entity begrip' kan men uitgaan van een zogenaamde orgaanbenadering, overigens van economische aard, zoals Maurice Moonitz⁶ heeft gedaan in de nog steeds van belang zijnde Accounting Research Study No. 1, 'Basic postulates of accounting'. Een 'entity' is hierbij een economische eenheid die zeggenschap heeft over produktiemiddelen en de verantwoordelijkheid aanvaardt om in haar naam overeenkomsten aan te gaan en die overeenkomsten ook uitvoert en als zodanig economische activiteiten bedrijft. Een dergelijke 'accounting

entity' kan o.m. zijn een individu, een firma, een rechtspersoon of een groep en kan zowel betreffen eenheden in de naar winst strevende als in de niet naar winst strevende sfeer.

Een tweede benadering is het veel moeilijker gebruikers-georiënteerde 'entity begrip', dat de grenzen van een 'accounting entity' laat bepalen door de belanghebbende persoon of groep van personen. Een dergelijke benadering is uitgewerkt in een studierapport van de American Accounting Association⁷.

In het reeds eerdergenoemde boek van Hendriksen wordt opgemerkt, dat de keuze van de eenheid waarover moet worden gerapporteerd een zo belangrijk element is in de verslaggeving, dat het formuleren van grondslagen van waardering, bepaling van het resultaat en presentatie niet kan geschieden alvorens men het 'entity begrip' heeft vastgesteld. Letterlijk Hendriksen citerend⁸: 'The choice of the appropriate entity and the determination of its boundaries depends upon the objectives of the reports and the interests of the users of the reported information'.

Hoe dan ook, naar mijn idee is het begrip 'accounting entity' of 'organisatorische eenheid' waarover verslag moet worden uitgebracht een uiterst belangrijk begrip en naar mijn oordeel moet het begrip economisch worden bepaald en niet als een juridisch-organisatorisch begrip. Als werkdefinitie zal ik de volgende begripsomschrijving van een 'accounting entity' of 'organisatorische eenheid' hanteren:

*'Een economisch-organisatorische eenheid is een systematisch opgezet, bij elkaar behorend geheel van activiteiten, waarin bij het sturen van activiteiten zodanig met het economisch belang van het geheel rekening wordt gehouden, dat financiële informatie over vermogen en resultaat van het geheel alleen zinvol is, indien deze betrekking heeft op het geheel'*⁹.

Bij deze definitie merk ik op, dat er velerlei vormen van dit soort organisatorische eenheden kunnen zijn. Het zal bepaald niet uitsluitend gaan om een geheel van juridische eenheden of een holding met kapitaalbelangen.

Degenen die een breed inzicht en grote ervaring in onze samenleving hebben, kunnen aanvoelen dat het duidelijk is, dat er samenwerkingsvormen bestaan waarvan het voor de hand ligt een scheiding te maken in de rapportering. Ondernemingen die agenten hebben aangesteld als bemiddelaars voor de afzet van hun produkten of diensten zullen het vermogen en het resultaat van de activiteiten van die agenten buiten hun eigen verantwoording houden. Bij licentiehouders wordt het al moeilijker, omdat de activiteiten van de licentiehouder in sterke mate afhangen van de organisatie van wie hij de licentie heeft ontvangen en wat te denken van een 'franchising keten' waarbij naar buiten wordt getreden onder een gemeenschappelijke naam en waar soms een gemeenschappelijk beleid wordt gevoerd. Aarzelingen bestaan over het algemeen niet, wanneer het gaat om bijkantoren en filialen en sommige vaste vestigingen en afzonderlijke juri-

dische eenheden waarmee een kapitaalband bestaat, al dan niet door het verstrekken van eigen vermogen aan die eenheid (wij noemen dit dan een deelname), maar soms ook door verstrekking van vreemd vermogen. Het zal de lezer duidelijk zijn, dat het ook voor wetgevers en regelgevende instanties erg moeilijk is om een dergelijk begrip te definiëren. Ik zal enkele voorbeelden geven:

1. In de Engelse Companies Act en de hierop gebaseerde Statements of Standard Accounting Practice Nos. 1 en 14 wordt een 'subsidiary company' als volgt gedefinieerd:

'A company shall be deemed to be a subsidiary of another if but only if:

- a. that other either is a member of it and controls the composition of its board of directors; or holds more than half in nominal value of its equity share capital or
- b. the first mentioned company is a subsidiary of any company which is that other's subsidiary.'

Terwijl een groep wordt omschreven als 'a holding company and its subsidiaries'.

Conclusie:

Deelnames zijn in deze opvatting o.a. kapitaalbelangen maar niet uitsluitend.

2. Accounting Research Bulletin No 51, van de vroegere Committee on Accounting Procedure van het American Institute of Certified Public Accountants, dat in Amerika nog steeds geldt als één van de vindplaatsen van 'generally accepted accounting principles', omschrijft in het kader van de consolidatieproblematiek het doel van de geconsolideerde jaarrekeningen als:

'To present, primarily for the benefit of the shareholders and creditors of the parent company, the results of operations and the financial position of a parent company and its subsidiaries essentially *as if the group were a single enterprise with one or more branches or divisions.*'

Voor de begrenzing van het begrip 'subsidiary' geldt het volgende:

'The *usual* condition for a controlling financial interest is *ownership* of a majority voting interest, and, therefore, as a general rule ownership by one enterprise, directly or indirectly, of over 50% of the outstanding voting shares of another enterprise is a condition pointing toward consolidation. However, there are *exceptions* to this general rule.'

Conclusie:

Deelnames betreffen normaliter ondernemingen waarin men een 'controlling financial interest' heeft, maar dit belang hoeft niet uitsluitend via een kapitaalband te bestaan. In dit verband is ook het volgende citaat uit Accounting Research Bulletin No. 51 interessant, waar gesproken wordt over gecombineerde jaarrekeningen:

'To justify the preparation of consolidated statements the controlling fi-

nancial interest shall rest directly or indirectly in one of the enterprises included in the consolidation. There are circumstances, however, where combined financial statements (as distinguished from consolidated statements) of *commonly controlled enterprises* are likely to be more meaningful than their separate statements. For example, combined financial statements would be useful if *one individual owns a controlling interest in several enterprises that are related in their operations*. Combined statements also would be used to present the financial position and the results of operations of a group of unconsolidated subsidiaries. They also might be used to combine the financial statements of enterprises *under common management*.’

Om te demonstreren dat deze materie bepaald niet academisch is, wil ik ook een paar zaken naar voren brengen uit de praktijk van de verslaggeving. Ik heb drie voorbeelden gekozen.

- A. In de eerste plaats de verslaggeving van Koninklijke Shell Groep. Op bladzijde 32 van het jaarverslag vindt men de volgende alinea:
‘De financiële overzichten zijn opgesteld in de vorm van een samenvoeging in sterling van de jaarrekeningen van de maatschappijen waarin de N.V. Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij (de Koninklijke) en The ‘Shell’ Transport and Trading Company, p.l.c. (Shell Transport), direct of indirect, de meerderheid van het stemrecht of een meerderheidsbelang bezitten. Enkele Groepsmaatschappijen, die in het geheel van de samengevoegde jaarrekening van te verwaarlozen betekenis zijn, worden als verbonden maatschappijen behandeld. De cijfers van de twee moedermaatschappijen zijn niet begrepen in de financiële overzichten, die tot doel hebben een inzicht te geven in de financiële positie en bedrijfsresultaten van een groep van ondernemingen waarin de moedermaatschappijen, elk met behoud van eigen identiteit, gemeenschappelijke belangen hebben.’
De aard van de in het jaarverslag van de Koninklijke opgenomen groepsjaarrekening is derhalve dat er een samenvoeging heeft plaatsgevonden van ondernemingen die onderling dikwijls geen kapitaalband hebben.
- B. Een tweede voorbeeld: de Philips verslaggeving. Op pagina 46 van het jaarverslag 1982 is het volgende vermeld:
‘Op grond van het feit dat houders van aandelen in N.V. Gemeenschappelijke Bezit van Aandeelen Philips’ Gloeilampenfabrieken (hierna te noemen ‘N.V. Bezit’) als zodanig tevens begunstigen zijn van de U.S. Philips Trust (hierna te noemen ‘de Trust’) en van het feit dat het voornaamste doel van de Trust is om in de Verenigde Staten van Amerika de zaken te bevorderen waarbij N.V. Philips’ Gloeilampenfabrieken (hierna te noemen ‘N.V. Philips’) belang heeft, worden de geconsolideerde gegevens van N.V. Philips en die van de Trust gecombineerd. Deze combinatie wordt hierna aangeduid als ‘Philips’. Aldus wordt een inzicht verschaft in het totale belang van de houders van aandelen in

N.V. Bezit. Ook de houders van het geringe aantal aandelen in N.V. Philips dat niet in handen is van N.V. Bezit, zijn aangewezen als begunstigten van de Trust.'

Een overeenkomstig idee als te vinden is bij de Koninklijke. Het gaat om een inzicht in vermogen en resultaat van een economische eenheid.

- C. Tenslotte de verslaggeving van Ahold. Op pagina 33 van het jaarverslag lezen wij:

'Daar de gewone aandeelhouders Ahold nv krachtens de participatievoorwaarden tevens participant zijn in het vermogen van de Stichting Ahold Internationaal, zijn de geconsolideerde gegevens van Ahold nv met die van de Stichting Ahold Internationaal gecombineerd.

De gecombineerde jaarstukken zijn ontstaan door samenvoeging van:

- De geconsolideerde jaarrekening van Ahold nv waarbij alle vennootschappen waarin het Ahold-belang rechtstreeks of middellijk meer dan 50 % bedraagt in de consolidatie werden betrokken. Voor een opsomming van de geconsolideerde deelnemingen wordt verwezen naar het op pagina 32 van het jaarverslag opgenomen overzicht.

De deelnemingen, waarin het belang gelijk aan of minder dan 50 % bedraagt, zijn niet in de consolidatie betrokken. Van de tot deze deelnemingen behorende onroerende goederen maatschappijen is een gecombineerde balans en winst- en verliesrekening opgenomen.

Niet in de consolidatie werd betrokken de 100 % deelneming nv Pensioenfonds Ahold te Zaandam, waarvan een jaarverslag afzonderlijk zal worden gepubliceerd. Wegens het bijzondere, met de stichtingsvorm overeenkomende, karakter en gezien het feit dat Ahold nv op basis van een tussen beide vennootschappen gesloten overeenkomst de zeggenschap niet uitoefent, is consolidatie achterwege gebleven. In de loop van 1981 is opgericht de Stichting Pensioenfonds Ahold, gevestigd te Zaandam; de bezittingen en verplichtingen van de nv Pensioenfonds Ahold zullen in 1982 aan deze Stichting worden overgedragen.

- De jaarrekeningen van de onder de Stichting Ahold Internationaal rechtstreeks of middellijk ressorterende vennootschappen.'

Bovenstaande voorbeelden hebben betrekking op ondernemingen die het blijkbaar van belang vinden hun aandeelhouders te informeren over de financiële gevolgen van de activiteiten van hun economische eenheid. Wij mogen echter niet uit het oog verliezen dat er ook organisaties bestaan die de verslaggeving van de organisatorische eenheid juist minder doorzichtig willen maken door bepaalde activiteiten buiten de financiële informatie te houden. Het lijkt mij niet juist hiervan voorbeelden te noemen, maar vele deskundigen kennen het streven naar de zogenaamde 'off balance'-financiering. Terzijde merk ik hierbij op, dat in het Nederlandse vennootschapsrecht het adagium 'substance over form' veel van wat 'off balance' lijkt, doet veranderen in 'in balance'.

Ik zou dit onderdeel van dit artikel willen beëindigen met enkele voorlopige stellingen en conclusies.

Stellingen

1. Bij rapportering over de activiteiten van een economische eenheid die financiële gevolgen hebben voor vermogen en resultaat van die eenheid is het van primair belang de eenheid te begrenzen.
2. Begrenzing van een eenheid is niet gebonden aan strikt geïnterpreteerde juridische verhoudingen, kapitaalband, etc., maar door factoren als:
 - behoren de activiteiten tot een geheel;
 - wordt bij het besturen van een afzonderlijke juridische eenheid zodanig met het economisch belang van een eenheid als geheel rekening gehouden, dat alleen rapportering over de eenheid als geheel het vereiste inzicht geeft.
3. De constructie waarbij economische eenheden ontstaan, zijn talrijk. Er zijn vele ‘goedwillende’ ondernemingen die hun verslaggeving daarbij aanpassen. Maar er zijn ook ondernemingen die hierdoor graag ‘versluiering’ in de hand werken, waarbij bijvoorbeeld activiteiten worden gesplitst in binnen- en buitenlandse activiteiten.
4. Bij het algemeen begrip deelnames zou het voor een doelmatige behandeling eigenlijk verstandig zijn slechts twee categorieën te onderscheiden, namelijk:
 - of het betreft een deel van een economische eenheid, waarbij het al dan niet bestaan van een kapitaalbelang niet essentieel is, het al dan niet consolideren van een dergelijk deel van een economische eenheid hangt af van de mate van zeggenschap en invloed, doch slechts in uitzonderingsgevallen zal geen consolidatie plaatsvinden.
 - of het betreft geen deel van een economische eenheid, het kapitaalbelang is dan wel essentieel, maar men kan dan slechts spreken van een belegging in aandelen.

Conclusies:

1. Het regelen in de wet van het vraagstuk der deelnames en consolidatie is een ondankbare taak, omdat het nooit zal lukken alle bedenksels van economische samenwerkingsvormen in een wettelijk kader te vatten. In Nederland heeft men daarbij toch nog altijd het ‘kapstokartikel’ 362.
2. Het regelen in de wet zal toch dienen plaats te vinden, omdat via de steun van wet- en regelgeving tot een verantwoorde verslaggeving kan worden gekomen, ook voor de zwakke broeders.

III. De hoofdlijnen van titel 8

In de artikelen 367, 384 lid 1, 389 en 379 komen drie begrippen naar voren die mijn collega Wessel wel eens heeft aangeduid als de drie ‘gezusters’. Het zijn de begrippen deelneming, groepsmaatschappij en dochtermaatschappij. In de wet zelf wordt hiervan het volgende gezegd (zie hiervoor bijvoorbeeld de artikelen 54a, 76 en 187):

- Een deelneming is (behoudens een aandeel in een firma of een commanditaire vennootschap) een rechtspersoon waarmee men duurzaam verbonden is ten dienste van de eigen werkzaamheid en waarmee een kapitaalband bestaat. Drie voorwaarden derhalve. Niet alleen een eco-

nomisch georiënteerde begripsomschrijving, maar ook het bestaan van een kapitaalband.

- Een groepsmaatschappij is een rechtspersoon die in een groep is verbonden. Wat onder een groep moet worden verstaan is niet nader omschreven. In de memorie van toelichting vindt men, dat men in het algemeen van een groep kan spreken, indien een aantal ondernemingen als een economische eenheid onder gemeenschappelijke leiding optreedt.

In de tussentijdse publikatie van oktober 1983 van de Raad voor de Jaarverslaggeving is in een vraag over de waardering van belangen in het kapitaal van andere ondernemingen de opmerking te vinden, dat de vraag of een deelneming een groepsmaatschappij is, niet wordt bepaald door het belang dat de deelnemende rechtspersoon of vennootschap heeft, maar door het zeggenschaps criterium. Eigenlijk zou men de zeggenschap nog moeten concretiseren in 'uitgeoefende zeggenschap ten behoeve van de economische eenheid'. Een vergelijking met het Amerikaanse begrip 'controlling financial interest' dringt zich hierbij op.

- Tenslotte het begrip dochtermaatschappij. Collega Wessel noemt dit een buitenbeentje, omdat alleen een formeel begrip als criterium geldt voor het al dan niet zijn van een dochtermaatschappij, namelijk een dochtermaatschappij is een rechtspersoon waarin een vennootschap voor rekening van haarzelf of van een dochter of groepsmaatschappij meer dan de helft van het geplaatste kapitaal verschaft of doet verschaffen. Het is toch wel van belang dat onze wetgever het begrip dochtermaatschappij heeft bedacht namelijk:
 - a. wanneer de controle op en de verslaggeving omtrent inkoop van eigen aandelen aan de orde is.
 - b. indien andersoortige rechtsfeiten zich voordoen.
 - c. wanneer sprake is van consolidatiecriteria.

IV. Waarderingsmethoden voor deelnames

Zonder direct een uitspraak te doen over de meest gewenste wijze van waardering geef ik eerst een overzicht van de methoden die kunnen worden toegepast om deelnames te waarderen. Ik ga hierbij uit van de wettelijke regeling zoals ik die in hoofdstuk III heb weergegeven.

1. De methode van de verkrijgingsprijs.

Bij deze methode wordt in de balans de verkrijgingsprijs van een deelname als uitgangspunt genomen. Mutaties in de waardering worden in de balans niet verwerkt, terwijl in de resultatenrekening uitsluitend ontvangen dividenden als resultaten van deelnames worden verantwoord.

2. Actuele waarde.

De actuele waarde van een deelname kan slechts slaan op een waarde zoals marktprijs, beurswaarde, etc. en niet op vervangingswaarde. In de Vierde Richtlijn was namelijk bepaald dat voor slijtende materiële activa en voorraden als actuele waarde in aanmerking kunnen komen:

- vervangingswaarde
- inflatiecorrectiemethoden
- incidentele, zogenaamde episodische herwaardering.

Voor financiële vaste activa derhalve geen vervangingswaarde, maar slechts episodische herwaardering, aangezien het expliciet opnemen van inflatiecorrectiemethoden in de wet door onze Nederlandse wetgever zijn verworpen. De wijze van verwerking van een dergelijke actuele waardemethode in de jaarrekening is niet veel anders dan bij de verkrijgingsprijsmethode. Zoals in de meergenoemde publikatie van de Raad voor de Jaarverslaggeving wordt opgemerkt, laat artikel 384 lid 1 waardering van deelnames toe tegen verkrijgingsprijs of actuele waarde. Indien waardering plaatsvindt *uitsluitend* volgens de grondslagen van artikel 384 lid 1 (dus zonder de tussenslag van artikel 389) dient als winst het gedeclareerde dividend uit deelnames te worden verantwoord. Waardeverschillen die een gevolg zijn van het feit, dat deelnames tegen actuele waarde worden gewaardeerd, worden ten gunste of ten laste van de herwaarderingsrekening gebracht.

3. Vermogensmutatiemethode.

De vermogensmutatiemethode kent twee varianten, namelijk die varianten die invloed hebben op én balans én resultatenrekening en varianten die primair invloed op de resultatenrekening hebben en een afgeleide invloed op de balans.

Ad 1. Invloed op balans én resultatenrekening.

Hier kunnen twee varianten worden onderscheiden:

- a. De zogenaamde *zuivere* netto-vermogenswaardemethode waarbij op het moment van de verkrijging het aandeel in het vermogen van de deelneming op basis van de grondslagen voor waardering en winstbepaling van de moedermaatschappij wordt bepaald en als zodanig op de balans van de moedermaatschappij wordt opgenomen als aandelenwaardering (men zou kunnen zeggen waardering tegen intrinsieke waarde). Na de verkrijging wordt telkenjare de waardering aangepast voor behaalde resultaten en overige vermogensmutaties van de deelname, steeds op basis van de grondslagen van de moedermaatschappij. Ontvangen dividend wordt afgeboekt van de waarde.
- b. De zogenaamde *onvolkomen* netto-vermogenswaardemethode, waarbij in principe dezelfde gedragslijn wordt gevolgd als bij de eerstgenoemde methode, maar men gaat uit van de grondslagen voor waardering en winstbepaling van de deelname en niet van die van de moedermaatschappij.

Opgemerkt wordt nog dat een eventueel verschil tussen verkrijgingsprijs en intrinsieke waarde op het moment van verkrijging op verschillende manieren kan worden behandeld. Men kan het verschil toerekenen aan activa en passiva en het restant als goodwill presenteren en hierop systematisch afschrijven. Men kan ook de goodwill ten laste van het eigen vermogen brengen. Eventuele negatieve goodwill wordt dan aan het vermogen toegevoegd.

Ad 2. Invloed op de resultatenrekening.

Ook hier kunnen twee varianten worden onderscheiden:

- a. De *zuivere* equity-methode waarbij de verkrijgingsprijs als waardering wordt aangehouden en mutaties als gevolg van resultaten op deze verkrijgingsprijs worden bij- en afgeboekt en
- b. Een *gewijzigde* equity-methode waarbij bij de verkrijging het verschil tussen verkrijgingsprijs en intrinsieke waarde wordt geanalyseerd en het bedrag dat als goodwill uit deze analyse naar voren komt, al dan niet afzonderlijk wordt gepresenteerd, maar waarop wel wordt afgeschreven. Deze methode komt vrijwel overeen met de onvolkomen netto-vermogenswaardemethode ad 1. Het enige verschil zou nog kunnen zijn, dat goodwill niet afzonderlijk gepresenteerd wordt.

Bij deze equity-methoden moge worden opgemerkt, dat de grondslagen voor de waardering van de onderliggende activa en passiva van de deelname op basis van de eigen grondslagen van de deelname geschiedt.

De derde methode (de verschillende vormen van vermogensmutatiemethoden dus) zal in Nederland waarschijnlijk de meest toegepaste zijn. In de Vierde Richtlijn was overigens naast de bovengenoemde waardering op historische prijzen of actuele waarde als bijzonderheid de netto-vermogensmutatiemethode genoemd (artikel 59 van de Vierde Richtlijn). Lidstaten konden voor deze vermogensmutatiemethode opteren en Nederland en Denemarken zijn de enige landen die van deze optie gebruik hebben gemaakt. De Vierde Richtlijn heeft bij deze optie waarschijnlijk de zogenaamde equity-methode bedoeld en Denemarken heeft dan ook een wettelijke regeling op basis hiervan ontworpen. Nederland heeft echter geopteerd voor een uitwerking in de zin van een netto-vermogenswaardemethode. Deze regeling is te vinden in het reeds genoemde artikel 389 waaruit overigens blijkt, dat de equity-methode niet verboden is. De Raad voor de Jaarverslaggeving heeft in haar tussentijdse publikatie uit oktober 1983 betoogd, dat de netto-vermogenswaardemethode in het algemeen het vereiste inzicht conform artikel 362 lid 1 en 3 van de wet geeft.

De vraag zou kunnen rijzen waarom andere lidstaten niet hebben geopteerd voor een vorm van de vermogensmutatiemethode. Wellicht wordt dit veroorzaakt doordat men van mening is dat een en ander in strijd is met het realisatiebeginsel, maar ook van belang is, dat het economisch inzicht bij het presenteren van de zogenaamde enkelvoudige jaarrekening niet voorop staat. In hoofdstuk VI van dit artikel kom ik hierop terug.

Wat zou naar mijn oordeel het uitgangspunt moeten zijn bij de waardering van deelnames, in samenhang met mijn algemene opmerkingen uit hoofdstuk II?

Zoals ik hiervoor heb betoogd, is een deelname óf een belegging en dan dienen naar mijn idee de waarderingsregels voor beleggingen te worden toegepast (verkrijgingsprijs of lagere marktwaarde) óf het betreft een deel van een economische eenheid. In het laatste geval is de conclusie nogal duidelijk. De grondslagen van waardering en winstbepaling dienen dezelfde te zijn als van de moedermaatschappij en de zuivere netto-vermogenswaar-

demethode is dan de enige methode die op doelmatige wijze inzicht geeft in vermogen en resultaat. Een bijkomend voordeel van deze methode is dat het vermogen en het resultaat in de enkelvoudige jaarrekening aansluiten bij het vermogen en resultaat zoals gepresenteerd in de groepsjaarrekening. Voor de Nederlandse verhoudingen is dit overigens een zeer normale situatie en dit wordt in de praktijk van de verslaggeving al jarenlang als een uitgangspunt gezien. In Nederland zien wij consolideren niet als een 'truc' waardoor meer vermogen en meer resultaat ontstaat.

V. Consolideren in groepsjaarrekeningen

Indien er sprake is van deelnames die deel uitmaken van een economische eenheid, komt het vraagstuk van de geconsolideerde jaarrekening vanzelfsprekend direct in het beeld. Wij stuiten hierbij op het presenteren van vermogen en resultaat van een economische eenheid. Mag ik eerst weer even een uitstapje maken naar Amerika en het Verenigd Koninkrijk? Accounting Research Bulletin 51 vermeldt over consolidatie o.a.

'In deciding upon consolidation policy, the aim shall be to make the financial presentation that is most meaningful in the circumstances. The reader shall be given information that is suitable to his needs, but he shall not be burdened with unnecessary details. Thus, even though a group of enterprises is heterogeneous in character, it may be better to make a full consolidation than to present a large number of separate statements.'

Statement of Standard Accounting Practice No. 14 zegt op pagina 2:

'Group accounts showing the state of affairs and profit or loss of a holding company and its subsidiaries have been required by law in most instances in the United Kingdom and Ireland for many years. In practice the group accounts usually take the form of consolidated financial statements which present the information contained in the separate financial statements of the holding company and its subsidiaries as if they were the financial statements of a single entity'. Alternative forms of presentation are, however, permitted by the Companies Acts under certain conditions.'

In het buitenland bestaat overigens nogal eens de gewoonte de geconsolideerde jaarrekening als een geïsoleerd aantal financiële stukken te beschouwen. De enkelvoudige jaarrekening geeft dan de juridische resultaten en verplichtingen weer, terwijl de geconsolideerde jaarrekening dan het economisch inzicht weergeeft. Ik mag in dit verband wel weer eens refereren aan collega Wessel die in zijn artikel 'Het belang der belangen' in het MAB¹⁰ opmerkt, dat er verschil van mening bestaat over de fundamentele betekenis van de geconsolideerde jaarrekening. De Angelsaksische opvatting ziet de enkelvoudige jaarrekening meer als een comptabel document en de geconsolideerde jaarrekening als een correctie hierop. In de niet geconsolideerde jaarrekening worden de te consolideren belangen in andere ondernemingen tegen de doorgaans economisch irrelevante kostprijs gewaardeerd. Nederland heeft op de jaarrekening een meer economisch getinte visie waarbij de geconsolideerde jaarrekening een financieel totaal beeld geeft van een door de enkelvoudige jaarrekening reeds gegeven financieel beeld van de rechts-

persoon. Overigens wijst Wessel erop, dat in het kader van een studie door een commissie van de Verenigde Naties ook blijkt, dat het gaat om een geheel van ondernemingen, dat onder 'joint and common control' werkzaam is. Dit laatste blijkt niet alleen uit kapitaalbanden, maar ook uit andere parameters.

In normale gevallen zal uit de geconsolideerde jaarrekening een vermogen en resultaat blijken, dat overeenkomt met het vermogen en resultaat van een economische eenheid. Dat onderlinge transacties binnen die eenheid en resultaten binnen die eenheid geëlimineerd moeten worden, is hierbij nauwelijks een probleem.

Een vraagstuk dat nog niet aan de orde is geweest, is de partiële consolidatie ook wel proportionele consolidatie genoemd. Gezien het doel van een geconsolideerde jaarrekening kan naar mijn oordeel slechts van partiële consolidatie sprake zijn, indien het gaat om joint ventures, activiteiten waarbij twee of meer partijen verantwoordelijk zijn voor de uitvoering.

VI. De Zevende Richtlijn

In het kader van het voorgaande kan een korte bespreking van de Zevende EG-Richtlijn betreffende de geconsolideerde jaarrekening niet achterwege blijven. De algemene opzet van deze richtlijn is dat het zogenaamde materiële karakter overheerst, ofwel dat het economisch criterium voorop staat. Dit blijkt ook wel uit de considerans van de richtlijn waaruit ik het volgende citeer:

'Overwegende dat, om te kunnen vaststellen onder welke voorwaarden consolidatie verplicht is, niet alleen rekening moet worden gehouden met de gevallen waarin de zeggenschap berust op een meerderheid van de stemrechten, *maar ook met de gevallen waarin de zeggenschap berust op overeenkomsten*, wanneer die zijn toegestaan; dat de lidstaten waar zulks zich voordoet, voorts in staat moeten worden gesteld het geval te regelen waarin, in bepaalde omstandigheden, de daadwerkelijke uitoefening van de zeggenschap is geconstateerd op basis van een minderheidsdeelneming; dat tenslotte de lidstaten de mogelijkheid moeten krijgen het geval te regelen van een geheel van ondernemingen die onderling op voet van gelijkheid staan.'

Hieruit blijkt dus het volgende:

1. De zeggenschap is het overheersende criterium waarbij wederom zich de vergelijking opdringt met het begrip 'controlling financial interest'.
2. De zeggenschap kan zowel berusten op stemrechten (het hebben van een kapitaalbelang derhalve), maar er zijn ook andere gevallen waarin zeggenschap mogelijk is. Een kapitaalband is dus blijkbaar niet het essentiële element. Dit blijkt ook uit artikel 12 van de richtlijn waarin een optie is opgenomen voor lidstaten om voor te schrijven dat ondernemingen waarmee een rechtspersoon geen kapitaalband bezit toch in de consolidatie worden opgenomen.

De eerste twee leden van artikel 12 luiden als volgt:

1. *Onverminderd de artikelen 1 tot en met 10* kunnen de lidstaten aan een onder hun recht vallende onderneming voorschrijven een geconsolideerde jaarrekening en een geconsolideerd jaarverslag op te stellen, indien

a. deze onderneming en een of meer andere ondernemingen waarmee niet een in artikel 1, lid 1 of 2, bedoelde betrekking bestaat, onder centrale leiding staan krachtens een met deze onderneming gesloten overeenkomst of een bepaling in de statuten van deze onderneming,

dan wel

b. de bestuurs-, leidinggevende of toezichthoudende organen van deze onderneming, alsmede die van een of meer andere ondernemingen waarmee niet een in artikel 1, lid 1 of 2 bedoelde betrekking bestaat, gedurende het boekjaar en tot de opstelling van de geconsolideerde jaarrekening in meerderheid bestaan uit dezelfde personen.

2. In geval van toepassing van lid 1 worden ondernemingen waartussen een in dat lid bedoelde betrekking bestaat en al hun dochterondernemingen beschouwd als ondernemingen die volgens deze richtlijn in de consolidatie moeten worden opgenomen, wanneer een of meer van deze ondernemingen een van de in artikel 4 genoemde rechtsvormen heeft.

De conclusie uit het bovenstaande is dat, als ik kijk naar de uitgangspunten die ik in het begin van dit artikel heb gesteld, het 'allemaal wel kan' volgens de Zevende Richtlijn. Het is mogelijk om vermogen en resultaat van een economische eenheid te presenteren, zoals dat voor de gebruikers van de financiële verslaggeving het beste inzicht geeft. Het is echter niet zo dat het dwingend is voorgeschreven. Ik mag wel verwijzen naar artikelen van Wessel in de oktobernummers van de Naamlooze Vennootschap en De Accountant over de Zevende Richtlijn.

De Zevende Richtlijn geeft overigens een aantal interessante aspecten van de consolidatietechniek. Het lijkt wel of de Europese wetgeving iets aan boekhoudles wil doen. In artikel 16 wordt in eerste instantie aangesloten bij de Vierde Richtlijn, waarbij het getrouwe beeld van vermogen, financiële positie en resultaat van de in de consolidatie opgenomen ondernemingen wordt benadrukt, maar de artikelen 18, 19 en 20 lijken wel erg naïef. Artikel 18 schrijft namelijk voor dat de activa en passiva van de in de consolidatie opgenomen onderneming volledig in de geconsolideerde balans moeten worden opgenomen, waarbij artikel 19 dan stelt, dat de boekwaarde van de aandelen in het kapitaal van de in de consolidatie opgenomen ondernemingen weg valt tegen het daarin belichaamde deel van het eigen vermogen van de in de consolidatie opgenomen ondernemingen. Dit wegvallen geschiedt blijkbaar op grond van de boekwaarde op de datum waarop deze ondernemingen voor het eerst in de consolidatie zijn opgenomen. De hieruit voortvloeiende verschillen moeten zoveel mogelijk worden toegerekend aan de posten van de geconsolideerde balans waarvan de waarde hoger of lager is dan hun boekwaarde, maar de lidstaten kunnen voorschrijven of toestaan

dat het wegvallen plaatsvindt op grond van de waarde van de aanwijsbare activa en passiva op de datum van de verkrijging der aandelen of bij verkrijging op verschillende data op de datum waarop de onderneming dochteronderneming is geworden. Indien er daarna een verschil overblijft, wordt dit onder een afzonderlijke post in de geconsolideerde balans opgenomen en dienovereenkomstig omschreven.

Het vorenstaande doet nogal vreemd aan in het kader van de bepaling dat een getrouw beeld van geconsolideerd vermogen en resultaat moet worden gegeven. De bepalingen lijken overbodig.

Overigens kan nog worden opgemerkt, dat de Zevende Richtlijn toelaat dat goodwill ten laste van de reserves wordt gebracht, terwijl tevens een optie voor de lidstaten is opgenomen om proportionele consolidatie toe te staan. Een bijzonderheid in de Zevende Richtlijn is nog dat lidstaten kunnen voorschrijven of toestaan dat zogenaamde 'pooling accounting' mag of kan plaatsvinden. Het is dan wel noodzakelijk dat een groep ontstaan is door middel van aandelenruil. In het onderstaande zal ik op het 'pooling'-vraagstuk nog nader ingaan.

VII. Pooling en Purchase Accounting

Zoals ik in het vorenstaande opmerkte, verbiedt de Zevende Richtlijn niet het toepassen van 'pooling accounting', maar laat een optie voor 'pooling accounting' open. Over het verschil tussen 'pooling' en 'purchasing' is in Nederland niet zo veel geschreven, maar in de Verenigde Staten des te meer. Het verschil tussen beide methoden heeft hoofdzakelijk betrekking op de presentatie van vermogen en resultaat na een samengaan van een afzonderlijke eenheid tot een nieuwe rapporteringseenheid (accounting entity).

In de '*purchase*'-opvatting die over het algemeen van toepassing is, indien één van de samengaanende partijen overheerst in de samenwerking, zal de nieuwe 'accounting entity' uniforme grondslagen van waardering en winstbepaling moeten gaan hanteren en kan eventueel een betaalde goodwill tot uitdrukking komen, indien een verschil tussen verkrijgingsprijs en intrinsieke waarde bestaat. Op deze goodwill moet dan systematisch worden afgeschreven. Bij 'pooling accounting' daarentegen wordt na een samengaan een jaarrekening opgesteld waarbij de boekwaarde van de activa en passiva van de partners het uitgangspunt vormt. De wijze van verwerking is zodanig dat goodwill niet kan ontstaan. Het belangrijkste criterium om de 'pooling'-methode toe te passen is de omstandigheid dat geen van de partijen in een samenwerking overheerst. De populariteit van de 'pooling'-methode heeft te maken met het niet ontstaan van goodwill, waarop afgeschreven moet worden, zodat de resultaten van de combinatie in de toekomst niet worden belast met afschrijvingen op goodwill. Het maakt derhalve nogal iets uit voor de resultatenpresentatie in de toekomst of men bij een samengaan van ondernemingen de 'purchase'-methode of de 'pooling'-methode toepast. Aangezien in hoofdzaak het criterium al dan niet overheersing van één van de partijen is, kan de 'pooling'-methode tot misbruik leiden, het is namelijk

niet altijd even gemakkelijk vast te stellen of er een partij overheerst bij een samenvoeging van ondernemingen. Soms blijkt dit pas geruime tijd nadat de samenwerking tot stand is gekomen. Bij een andere gelegenheid heb ik wel eens betoogd, dat het onderscheiden criterium zo vaag is dat men beter ernaar kan streven geen verschil in uitwerking te krijgen tussen de 'pooling'- en 'purchasing'-methode. Door altijd de grondslagen voor waardering en winstbepaling na het samenvoegen te uniformeren en daarbij goodwill, zo deze ontstaat, altijd ten laste van het vermogen te brengen, ontstaat er geen verschil. De Zevende Richtlijn laat deze verwerkingswijze zeker toe en het is te hopen dat vele lidstaten zodanig van opties gebruik maken, dat geen verschillen ontstaan al naar gelang van de gekozen methode van 'purchase' of 'pooling'. In artikel 29 van de Zevende Richtlijn vindt men gelukkig de bepaling dat op uniforme grondslagen moet worden gewaardeerd. Men heeft derhalve ook bij 'pooling' gekozen voor het zogenaamde 'new entity concept' en niet voor een optelling van boekwaarden. Alleen de behandeling van goodwill is dan nog het verschil tussen 'purchase' en 'pooling'.

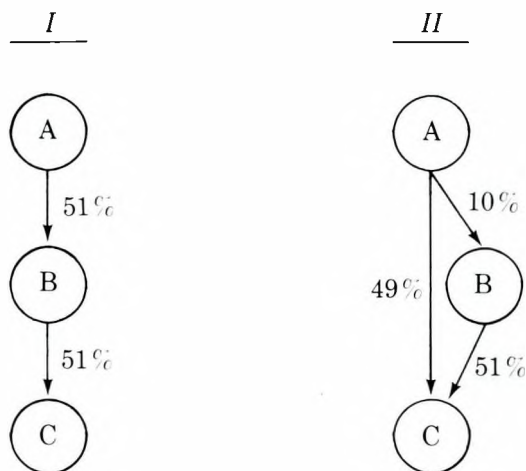
VIII. Overige opmerkingen inzake deelnames

Zonder aanspraak te maken op volledigheid volgen nu nog enige opmerkingen over deelnames in verband met de invoering van Titel 8.

1. Middellijke deelnames.

In veel beschouwingen over de nieuwe wet en ook in bestaande literatuur over verslaggeving wordt nogal veel aandacht geschonken aan de middellijke deelnameverhouding. Allerlei schema's zijn ontworpen om te demonstreren hoe een rechtspersoon toch een deelname kan hebben ook al heeft hij zelf geen kapitaalbelang dat de kwalificatie deelname verdient.

Naar mijn oordeel is een en ander voor het begrenzen van groepsmaatschappijen niet zo relevant, maar voor het begrip dochtermaatschappij en in mindere mate het begrip deelneming kan een middellijke verhouding wel eens van belang zijn. Onze wetgever kwalificeert als moedermaatschappij een onderneming waarin een rechtspersoon alleen of tezamen met een dochter of groepsmaatschappij voor rekening van haarzelf of een dochter of groepsmaatschappij meer dan de helft van het geplaatste kapitaal verschaft of doet verschaffen. Ook ik zal mij houden aan de traditie om een schema te geven van twee situaties:

In schema I is het financieel belang van A in C slechts 26%. Gezien de bepaling dat het belang van de dochtermaatschappij (dus B) moet worden toegerekend aan de moedermaatschappij, is C ook een dochtermaatschappij van A.

In het tweede schema heeft A een belang van meer dan 54% in C, maar aangezien B geen dochtermaatschappij is, mag de 51% van B niet worden opgeteld bij de 49% van A. Indien B een groepsmaatschappij zou zijn, ligt de situatie anders. Een dochtermaatschappij is B zeker niet. Van dergelijk soort schema's kunnen natuurlijk vele variaties worden bedacht, maar aangezien bij het begrip dochtermaatschappij het zeggenschaps criterium niet speelt, rijst de vraag wat voor verbetering bereikt wordt in het economisch inzicht.

2. Reserves inzake deelnames.

In andere artikelen in dit nummer zijn de wettelijke reserves reeds behandeld. In het kader van deelnames wil ik slechts wijzen op de reserve 'negatieve goodwill' en de reserve 'ingehouden winst'.

Volgens onze wetgever is het blijkbaar niet goed om, indien een deelname tegen een prijs verkregen is lager dan de intrinsieke waarde, dit verschil als winst te presenteren. Artikel 389 lid 5 schrijft immers voor dat van dit verschil een reserve moet worden gevormd. Weliswaar is een beperking opgenomen, dat dit verschil slechts in een herwaarderingsreserve wordt opgenomen voor zover dit geen nadelen weerspiegelt die aan de deelname zijn verbonden. In het algemeen houdt dit in dat voorzieningen voor reorganisatie respectievelijk onderrentabiliteit eerst gevormd mogen worden.

Voor wat betreft de reserve ingehouden winst heeft de wetgever waarschijnlijk voor ogen gehad dat uitkeerbare winst ook in liquide vorm beschikbaar moet zijn. Vandaar dat winst van deelnames die als zodanig wordt verantwoord, maar niet wordt getransfereerd, als wettelijke reserve op de balans moeten worden opgenomen.

3. Vennootschap onder firma en commanditaire vennootschap.
In onze wet is de figuur geïntroduceerd van deelneming en dochtermaatschappij in de vorm van een commanditaire vennootschap of vennootschap onder firma. Indien een rechtspersoon die onder Titel 8 valt volledig aansprakelijk vennoot is van een commanditaire vennootschap of vennootschap onder firma, geldt het regime als ware dit 'vennotendom' een dochtermaatschappij of deelneming. Hierbij is sprake van een dochtermaatschappij, indien men volledig aansprakelijk vennoot is. Ik mag erop wijzen dat hier een gelijkstelling plaatsvindt zonder dat een percentage van deelname in het kapitaal of de resultaten als criterium wordt genoemd.
4. Vrijstellingen.
In het kader van de presentatie van een geconsolideerde jaarrekening zijn evenals in Titel 6 ook in Titel 8 vrijstellingen opgenomen. De belangrijkste hiervan zijn opgenomen in de artikelen 403 en 404.

IX. Samenvatting

De conclusies waartoe het voorgaande leidt, vat ik puntsgewijs samen.

1. Uit een en ander zal gebleken zijn, dat de wettelijke voorschriften met betrekking tot deelnames en consolidatie ingewikkeld zijn en ook niet altijd even begrijpelijk. De wetgever mag men dit zeker niet kwalijk nemen, aangezien de veelheid van verschijningsvormen waarin samenwerkingen worden gekozen zo groot is, dat een sluitende wettelijke regeling altijd een illusie zal blijven, althans wanneer hij in details zou willen treden.
2. De bepalingen van Titel 8 en ook de komende implementatie van de Zevende Richtlijn bevorderen een verantwoorde verslaggeving. Het samenstellen van een geconsolideerde dan wel samengevoegde jaarrekening van een groep ondernemingen die te zamen een economische eenheid vormen, blijft mogelijk. Ook het laten aansluiten van vermogen en resultaten in een geconsolideerde jaarrekening met een enkelvoudige jaarrekening, hetgeen mijns inziens wenselijk is, blijft mogelijk.
3. Ondanks de positieve conclusie hierboven zal het internationaal gezien wel moeilijk blijven. De opvattingen ten aanzien van de presentatie van het vermogen en het resultaat van een economische eenheid is al jarenlang een bron van uitgebreide discussies in Europa en Amerika en de verscheidenheid in opvatting zal zeker door Europese richtlijnen niet verdwijnen.

Noten

- 1 J. Klaassen en G. H. Zevenboom, *De nieuwe jaarverslaggeving*, FED, 1983, blz. 51.
- 2 P. A. Wessel, *De aanpassing van het jaarrekeningenrecht aan de Vierde EG-richtlijn*, *De Naamloze Vennootschap*, juni 1983, blz. 110.
- 3 Eldon S. Hendriksen, *Accounting theory*, Fourth edition, 1982, Irwin Inc., blz. 472.
- 4 P. A. Wessel, *Dochter- en groepsmaatschappijen; deelnemingen*, syllabus Euroforumdocumentatie, blz. 21.
- 5 A. J. Bindenga, *Informatie in de jaarrekening*, Samsom, 1981, pag. 53.
- 6 Maurice Moonitz, *The basic postulates of accounting*, *Accounting Research Study No. 1*, AICPA, 1961.
- 7 AAA Concepts and Standards Research Study Committee on the Business Entity Concept, 1964.
- 8 Hendriksen, *op. cit.* blz. 112.
- 9 Vergelijk ook mijn beschouwing 'Het rapporteren over vermogen en resultaat van een economische eenheid na een fusie of overname' in het *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, 1981, blz. 542.
- 10 P. A. Wessel, *Het belang der belangen*, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, 1981, blz. 311.

Literatuur

- AAA Concepts and Standards Research Study Committee on the Business Entity Concept, 1964.
- Ahold jaarverslag.
- AICPA, *Accounting Research Bulletin No. 51*
- H. Beckman en C. A. Buningh, *De jaarrekening, bedrijfseconomische, juridische en fiscale aspecten*, Stenfort Kroese, Leiden/Antwerpen, 3e gewijzigde druk, 1982.
- A. J. Bindenga, *Informatie in de jaarrekening*, Samsom, 1981.
- A. J. Bindenga 'Het rapporteren over vermogen en resultaat van een economische eenheid na een fusie of overname', *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, 1981.
- Eldon S. Hendriksen, *Accounting theory*, Fourth edition, 1982, Irwin Inc.
- J. Klaassen en G. H. Zevenboom, *De nieuwe jaarverslaggeving*, FED, 1983.
- N.V. Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij, *jaarverslag 1982*.
- Maurice Moonitz, *The basic postulates of accounting*, *Accounting Research Study No. 1*, AICPA, 1961.
- Nivra-geschrift 30, *Actueel jaarrekeningenrecht*, september 1983.
- Philips, *jaarverslag 1982*.
- Raad voor de Jaarverslaggeving, *Richtlijnen voor de jaarverslaggeving*, tussentijdse publicatie, oktober 1983.
- P. A. Wessel, *De aanpassing van het jaarrekeningenrecht aan de Vierde EG-richtlijn*, *De Naamloze Vennootschap*, september 1980, mei 1982, juni 1982, juni 1983.
- P. A. Wessel, *Dochter- en groepsmaatschappijen; deelnemingen*, syllabus Euroforumdocumentatie.
- P. A. Wessel, *Het belang der belangen*, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, 1981.
- P. A. Wessel, *De EG-Richtlijn voor de geconsolideerde verslaggeving*, *De Accountant*, oktober 1983.
- P. A. Wessel, *De Zevende Richtlijn van de Raad van de Europese Gemeenschappen inzake het vennootschapsrecht*, *De Naamloze Vennootschap*, oktober 1983.
- P. M. van der Zanden, *De juridische fusie en de financiële informatieverschaffing daaromtrent*, (uit: *De balans opgemaakt*), 1983